

նր նայն էլն խոսքը կը թարգմանուի αὐτοσ και οὐ μετ' αὐτοῦ. 2 յօրք հայերէնի սնով ամբողջ յարարեալան նախագաւառութեան կը վերաբերի: Այս յօրքն Բիշոյ Նոսի վրայ ինչո՞ւր՞ գիպուածական է, վասն զի Նոսի եւ Նի իրարու հետ միանալը նշանակութեանէն զուրկ է բոլորովին: Սակայն այսպիսի խտրում մտութեան մէջ Նոս գերանուան վերջնականն, որ այլոք միշտ կորուսած կը գտնուի, մնացած ըլլալը՝ շատ զարմանալի է: Եւ անշուշտ աւելի կրտսերագոյն ժամանակի մէջ՝ պատահած նորոգում մըն է: Այս երեւոյթը՝ շատց օտար անուններու վերջնատառ -ի վրայ 3 և ապա որ աւելցրենքուն հետ ըստ բաւականի կարգութեան ունի. Ե-յ, Մ-ը, Մ-ը, Մ-ը: Բայց ստով չեմ ուզեր հետեւցրենէլ, թէ -ի յաջորդած 3 տառը համը մնացած ըլլայ, ինչպէս այսօրեան հայերէնին մէջ: Թէ Նոսն եւ թէ Մ-ըն, սեռ. Մ-ընայն ձեւերը կը ցուցնեն, թէ չայք՝ հարգմանը 3 յաւելումով գիբարցնելէ լաւ կը հասկնային: Կրնայ գործակալ ըլլալ, որ այս երեւոյթը զուտ նայնական բան մ'ըլլայ. երկու նայնակար մընէ 3 մը գոյացած, գ.որ Միտայնէ, այդ փոխառութիւն յն. Այլէ: Ուստի եւ պիտի ընդունինք թէ չայք Նոս եւ Նի *Նոս ձեւին նուրեւուն հակառակած են եւ ուրիշ գիպաց մէջ ալ (բաղանայնի ետքը) յօրքն սովորական ընարտասանութեան հոս եւս մնաց թորոյցեր են որ գտնէ: Ասով Նոսն ձեւը կատարելագուտ կրնայ մկնուիլ:

Ն-ըն սեռ.ը եւ Նոն տրի.ը Նոյն համանայն կազմուած են. իբէն սեռ.ը եւ իկի տրի.ը՝ էր ուղ.ի համանայն կազմուած են. Նոս սեռ.ը եւ Նոս տրի.ը Նոս համանայն կազմուած են: Աստիճայն մէջ ընդհանրացած վերջնորութիւնը յետագաս մասնիկ մըն է, երկրորդ գէպքին մէջ վերջնատառ նայնաւոր յետագաս մասնիկն հետ միացած, իսկ երրորդ գէպքին մէջ ընդհանրացած վերջնորութիւնը, որչափ կը տեսնեմ, պարզագուտ գերանուան վերջնատառ մէկ նայնաւորն է: Չբաղադրեալ Նոի (բ-ի եւ օ-ի) տարրալուծման մէջ գիբուտ կարելի էր սխալիլ, վասն զի Նոի համանայն բաղադրեալ (") Նոի մէջ՝ կորսուած վերջնատառ մը կը տեսնուի:

Նո, քո, օո գերանուանք՝ որչափ կ'իբրեւայ, ծագած են *նո, *քո, *օո հնարոյն ձեւերէն, զոյս կը ցուցնեն նաեւ Նոյն, քոյն, օոյն բաղադրեալ ձեւերը: Այս նախնական ուղղական ձեւերէն ծագած են յետոյ *նո, *քո, *օո (պատմական ժամանակի մէջ՝ նոօ, քոօ, օոօ) յոգնակի ձեւերը, պարզագուտ յոգնակեցող գրի յաւելումովը (ճմմա. պարս. քոօօ) Լուսնական է որ վերջնատառ ոյ՝ միավանկ բառի մը մէջ, ինչպէս Մէյէ MSL X 137 կը կարծէ, -ի փոխուած ըլլայ: Այս գէպքին մէջ յոգնակի ձեւին՝ ինչպէս սկը. 16, յն. ԵՕԵ, կարելի է սխալիլ: Անշուշտ նայնակար եղակիի հետ նոյնացած եւ յետոյ 3 յաւելումով գործակալ խտրութեան են իրարմէ: Եղակիի ձեւերն անուան ինչ ուղղականներ ըլլալու են. ուստի եւ քո՝ փո. հնարոյն *Յօի յն. Ծ, *օո մը մեզի պիտի ներկայացնեն. իսկ *քոք, յն. ԵԾ չէգզը եւ

Թերեւս նաեւ *ոս, յն. ԵՅ ք-ը իրարու հետ գուցէ թէ խառնուած ըլլան:

Ուստի եւ հայերէնի վերջնատառն մէջ -ե օ եղած փոփոխութիւնն որ հարկ է թէ ընդունինք, զոր եւ արդէն KZ. 86, 100 ենթադրած էի: Ասոր դէմ ոչ այն յոսաւը եղած օո եւ ոչ ալ օո՞ւ, հակառակիլ կրնան. ինչու որ բառին բոլոր հարգմանը (սեռ. ոչ են) գիւ- արմատ մը մասնանիշ կ'ընեն, եւ ուղղականին մէջ -ի չով նաեւ -լ ձեւը կը տեսնուի, որ ի՞նչի հետ համարութեաց է: Արդ այս ո՞վ՞, -ե աւելի կանուտ ըլլալու է, բայց ոչ ընդհակառակն: Բաց աստի վերոյիշեալ երկը գերանուան մէջն քո է մոյն, որ ուղղակի հնդեր. նախասոյց օրինակի մը կրնայ վերածուիլ: Ս- լիտ. 8218, հուլ. ԵԵի կը վերաբերի, որ նախն. ի-արմատ ըլլալու էր, իսկ յետոյ ք-ի ազդեցութեամբ -ո հարգման անցած: Այս փոխանցումն այս շրջանին մէջ կրնար պատահած ըլլալ, երբ արդէն յետագաս նայնաւորագուրի -ն, -ք, օո գոյութիւն ունէին: Ըստ աւելի տարակուսական է Նոի ուղղակի հնդեր. հիմնական մէկ ձեւի վերածուիլ կարենալը: Բրուգման Grund. II 769 յետագաս Ն տառը կը համեմատուի լիտ. 8718, հուլ. օնի՝ հետ: Իտերեւ ոչք սկը. այնի-սի հետ նոյն ըլլայ: 3. յաւելուոյն գրի մասին հմմտ. վերը յոյն էջ 138: Յամենայն գէպս այն 8 ձեւին մէջ՝ anēnā (եզ. զործ.) ինամի ըլլալուն համար, հարկ է որ օ-նայնուտն ընդունինք, հմմտ. հեղ. KZ. 36, 90. Ի հարկէ յն. Զն-ուի հետ այն անուններն յարաբերութիւնն չունի: Ապա ուրիմե կայ. յետագաս Ն տառը՝ այն ծագած է, եւ ինչպէս որ -դի չով ք- մը, -ի չով օո մը եւ -նի չով Նո մը յոսաւը բերած է, այսպէս ալ -նի եւ նորակազմ Նոի չով՝ ոյն մը դի եւ ք-ի չով ոչք մը, վերջակալ -ի եւ օ-ի չով այս մը Ի գոյ անած է: (Ըստ Մէյէի ոչք օ սկը. etd. MSL. X 254, հմմտ. VIII 237):

ՀԱՂԱՂՈ ՊԵՏԵՍՅԱՆ

Մ Ա Ց Ե Ն Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն

ԷՆԻ ՀՆՅՈՑ ԹՂՂՈՎԳԻՆՈՆ ԿԵՅՈՐԵ ԵՒ ՄՈՂՍԵ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԵՆԱԵԱՐԱՆ

Մոլուտ Խորենացու պատմութեան քննական ուսումնասիրութիւնն, որ սկսեցաւ դեռ 18րդ դարի առաջին կեսում, հանդէս բերեց մի ճոխ գրականութիւն նորա աղբիւրների, նորա անձնաւորութեան եւ կենաց ժամանակի, մա. նաւանք Ասորի Մար Արայի եւ նորա *բաղդէական* գրքի մասին: Դա մի ծանր, քրտաւընան աշխատանք էր, որ պահանջեց մի քանի սերունդներ, մինչեւ որ *չայոց պատմութեան, միջին խորշերը սակաւ առ սակաւ լուսաւորեցան:

կարծիքների տարբերութիւնը ցոյց տւեց, թէ որչափ բարձր էր զգալեցնող ինզիրը, թէ ի՞նչ սերտ կապերով «պատմութիւն», կապւած էր իւր ժամանակի պայմանների, հոգեւոր պահանջների, աշխարհայեցողութեան, հեղինակի ճաշակի եւ անձնավորութեան հետ: Ինչպէս եւ սպասելու էր, 1½ դար տեւող եւրոպացի եւ հայ քննադատների ջանքը ապարդիւն չանցաւ. շնայելով որ մի քանի ինզիրների նկատմամբ Տայեացքները ցարդ տարածայն են, գլխաւոր կէտերի մասին գիտնականաց համոզմունքները համարուցն հանգիստացան. այժմ կասկած չկայ, որ Ա. Մար Աբայ (Աբաս) կարող էր միայն քրիստոնէական դարերում՝ ասիւրէ՝ Ը. Նինուէի մասնէի գոյութիւնն կեղծիք է:՝ Գ. Խորենացին կ'այրէր ոչ թէ Ե. դ., այլ շատ առաւել ուշ:՝ Մեր պատմագրի աղբիւրների ուսումնասիրութիւնն վէտք է հարեւա յուզեր մի վերին աստիճանի կարեւոր ինզիր՝ օգուել է արդեօք Խորենացին բացի ժամանակակից գրաւոր յիշատակարաններից նաեւ ազգային ընկալուող արանգութիւններից: Մ. Էմին առաջինն էր, որ լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց այս աղբիւրի վերայ, որոնելով հայ ժողովրդական վէպի եւ աւանդութեանց հէտքեր «պատմութեան, Էջերում», որոնք ըստ նմա կը փոխանակեն կեղծ Մար Աբաս եւ որոց վերայ է հիմնել Խորենացին իւր ամբողջ «Հայկազեան» շրջանն:՝ Նոյն կարծիքը յայտնեց գրեթէ միաժամանակ Գարագաշեանը,՝ թէպէտ եւ հայ ժողովրդական վէպի ազդեցութեանն «պատմութեան», վերայ՝ նա մեծ նշանակութիւն չէ. վերագրում:

Մար Աբայի արարական քաղաքէի թանգագին գիւտը, որի բովանդակութեան հետ առաջին անգամ ծանօթացաւ գիտական աշխարհը պրոֆ. Նիկ. Մարրի մանրամասն տեղեկութիւնից,՝ մի կողմից ստուգելով ասորի պատ-

մագրի եւ նորա գրքի գոյութիւնն, միւս կողմից որոշ չափով կ'արգարացնէ հայ վեպական զրոյցների՝ իբրեւ բանաւոր աղբիւրների՝ մատուցած ծառայութիւնն «Հայոց պատմութեան» հեղինակին: Թէ Անանուս եւ թէ Մար Աբաս կը ճանաչեն միայն Արշակունիներին, իբրեւ առաջին հայ հայրտութիւն, մինչդեռ Խորենացին «հայկազն» դիւցազններից կը սերէ իւր ազգի փառքը: Ինքն ըստ ինքեան հարց կը ծագի՝ եթէ մեզ յայտնի գրաւոր յիշատակարանք չունին այս մանրամասնութիւնները, ապա որոնից է քաղել պատմագրին իւր տեղեկութիւններն ազգիս հնագոյն անցեալի մասին:

Ներկայ ուսումնասիրութեանս նպատակն է, կրկին քննութեան ենթարկելով այս կարեւոր ինզիրը, ստուգել թէ ի՞նչ չափով կ'օգուած է Խորենացին ընկալուող ազգային կամ օտար աւանդութիւններից, ի՞նչ կերպ է մշակել նա այդ նիւթը եւ կապել իւր գրաւոր աղբիւրների հետ:

Ա. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՒՆԻԱԳՅՈՒ ԱՆԿԻՐ ԱՆՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Ամէն մի ազգ, հասնելով իւր զարգացման որոշ աստիճանին, բնական պահանջ կը զգայ պարզել իւր անցեալը, կայ որոնել հնութեան եւ իւր ներկայ կեանքի մէջ, միտք եւ իմաստ շնորհել իւր ազգայնական անհատականութեան. այս ձգտումն ոչ թէ լոկ հետաքրքրութիւն է, այլ ինքնաճանաչութեան առաջին սկզբունքն, որ զօրեզ զարկ է տալիս նորա մտաւոր եւ հոգեւոր զարգացմանն: Արդէն այն հանգամանքն, որ նա կը տարբերի այլ ազգերից ընդով, հրծնով, վարք ու բարքով, ամբողջ աշխարհայեցողութեամբ, կը զօրէ նորա պրոֆ. իւր նախնեաց յիշատակը աշխարհայեցողութեան մէջ, նոյն իսկ սերել իրան որ եւ է հոշակաւոր դիւցազնից կամ երկնից ընարեալ նահապետից, որ իւր պզգին բարերար եւ փրկիչ է հանգիստացել: Այս աւանդական սերմն, աճելով եւ զարգանալով գարեերի ընթացքում, ժողովրդի խաւերում տալիս է պէտպէս եւ հարուստ բողոքներ եւ՝ երբ պատմագրի գրչէ տակ կը յաւերժանայ միանգամայն այլայլած, օտարապէս աւանդութեանց շեղարեի տակ թաղւած, նորագոյն առասպելների հետ խառնւած կը ներկայանայ: Հերոզոս եւ լերիտ՝ կամենալով լրացնել Հելլենացոց եւ Հռովմէացոց պատմութեան մթին էջերը, դիմել են անշուշտ ժողո-

1 Quatremère, Observations sur la ville de Ninive, Journal des Savants, 1850. Renan, Histoire générale des langues sémitiques, 1858. Paris. Назанова, Вавилон надписей. Von-Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Kleine Schriften, T. III. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I. 2 Quatremère, ibid. Назанова, ibid. Գարագաշեան, քննական պատմութիւն Հայոց, Ե. 1880. 3 Thesaurus epistolici Laerosiani, t. I, 352-353; t. III, 281. Von-Gutschmid, Kleine Schriften, Leipzig 1892. Carrière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren, 1893. Г. Жалалыанц, Армянский эпос. 4 Армянի эпос армянский, 1881. 5 Նոյնիւղ: 6 В Н. Марр, Архаическое население нах осирейской провинции Марибас. СПТ. 1902.

վրդական զըրջներին, առանց ստուգել կարողանալու ոչ միայն իրանց աղբիւրների արժանահաւաստութիւնն, այլ եւ նոցա մէջ սարգած ինչ ինչ աղաւաղումներն, չին կասկարանի համամասական ուսումնասիրութիւնն ցոյց տուց վերբարս, թէ ինչ սերտ կապերով կապած է նա Բարսիլոնի հնագոյն կուլտուրայի հետ. Պարսից «Արքայից գիրքը», գրեթէ ծայրէ ի ծայր հիմնած է ժողովրդական աւանդութեանց վերայ, որոնք Զ. Գ. խորով Անտիշիւմի եւ այս նորա յարդգների հրամանով հաւաքուցան մեծ ինտելեզ տերութեան բոլոր գաւառներում: Մոռնէս խորենացին (ենթագրեւոր ապժամ, որ այս է հայ պատմագրի ճիշդ անունն) իւր պատմութեան ընթացքում քանիցս կը յիշէ «անգիր զըրջներն», եւ «երգերն», մասին, կամայականայ ապացուցելով, որ նա ազգային պատմութիւն վերականգնելու համար զանց չէ տուել հայ ժողովրդի մէջ շըրջ առասպելների վկայութիւնն:

Ժամանակակից պատմագիրը շատ անգամ հնարաւորութիւն չունի ստուգելու ոչ հնոց աւանդութեանց արժանահաւաստութիւնն եւ ոչ նոցա սկզբնական աղբիւրը. սակայն յայտնի դէպքերում նա կարող է նոցա ազգակցութիւնն, փոխադարձ ազդեցութիւնն, նշյն իսկ նոցա ծագման ժամանակը որոշել: Դիւթի համեմատական ուսումնասիրութիւնն, որ հարկաւ մեծ զգուշութիւն կը պահանջէ եւ որ լեզուագիտութեամբ փայլուն արդիւնքներ է տուել, այստեղ եւս միակ միջոցն կը հանդիսանայ՝ աղաւաղած փաստերը վերականգնելու համար: Ժողովրդի բանահիւտութեան, նորա հոգեբանութեան, ստեղծող ոգու առանձնյատկութեանց հետ մաս ծանօթանալու համար՝ պէտք է ժամանակակից քննադատը խնամքով ուսումնասիրէ այն կենդանի աղբիւրները, որոնցում շարունակ դարեր սնուել եւ աճել են ժողովրդական դիցազները եւ որոնցում ցարդ կ'ապրի հնոց խուլ յիշատակը:

Հայ ժողովրդի եւ այլ արեւելեան ազգերի նահապետական կեանքի ներկայ պայմանները թոյլ են տալիս մեզ որոշ չափով գաղափար կազմելու նոցա հոգեւոր գործունէութեան մասին աւելի հեռաւոր անցեալում: Հոգեւորականութիւնն (ինի նա հընդհանրապէս, շինական, քրիստոնէայ, հրեայ կամ մահմեդական) այստեղ ժողովրդի մտաւոր դարգացման գլխաւոր զեկափան կը հանդիսանայ. հայ քահանան դիւղերում անպայման հեղինակութիւն կը վայելէ

չորհիւ իւր «անբաւ գիտութեանն», բնական է, որ հոյ հոգեւորականութեան եռանդուն գրչի տակից լոյս են տեսել ազգային պատմութեան էջերը՝ ի յիշատակ եւ յօրինակ ապագայ սերունդներին՝ Նշյն հեղինակաւոր զեր վերագրելու է հարկաւ հնոց քրմերին. ըստ աւանդութեան, բարեւակամ Միւրիղան բերեց Հռովմէացոյ Ցարքվնիտո թագաւորին «սիրիղդական», գրքերը. Հելլենացոյ մահմանները կը կազմէին իրանց ժամանակի մտաւոր կենդրոնները, որոց հռչակը ամբողջ փոքր Ասիա կը տարածէր: Ըստ ֆիլոզոսփի վկայութեան՝ Պարսից մոգերը կը պահէին իրանց մօտ ազգային աւանդութեանց հատուածներ, որոնցից Դանիշվեր Է. Գ. կազմեց իւր «Արքայից գիրքը»: խորենացու յիշատակած «Ուղեւ պուրմ Հանուոյ, գրող մեծնական պատմութեանց» (Բ. իւր) որչափ էլ նա կասկած յարուցանէ քննադատների էջ՝ յամենայն դէպս արժանի է ուշագրութեան, իբրեւ հոգեւոր գասի ներկայացուցիչ, որ տնդական զըրջների արձանագրողն կը հանդիսանար: Մի այլ տեղեկութիւն, նմանապէս կասկածելի, բայց վերին աստիճանի հետաքրքրի՝ «նուտ» (Բարդածան) յամուրն Անի, եւ ընթերցեալ զմեծնական պատմութիւնն, յորում եւ զգործս թագաւորացն, յաւելով իւր եւ որ ինչ առ իւրեան, եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու սորին» (Բ. կծ) ցոյց է տալիս, որ մեհմաներն հեթմտտական հեռութեամբ նոյն զերն կը կատարէին, որ եւ հայոց վանօրայք քրիստոնէական դարերում. մանաւանդ ղիցաքանական առասպելները պէտք է խնամքով պահուէին այս շըրջանում, որտեղ սնուել էր զահագնի, Ատողիկի եւ այլ գից եւ դիցուհիների պաշտամունքը: խորենացու ժամանակ հարկաւ այսպիսի մի հեթմտտ քուրմ կամ մեհման գոյութիւն չունէր ի Հայս, սակայն նոցա գործունէութեան, նոցա համբաւի յիշատակը՝ շնայելով հայ հոգեւորականութեան բոլոր ճիգին՝ կարող էր բնականապէս դեռ երկար դարեր ժողովրդի խաւերում կենդանի մնալ: Այս տեղական աւանդութիւնները, որոնք ըստ երեւութիւն կը պահուէին քրմերի շըջանում, քրիստոնէութեան երեւալուց յետոյ հարկաւ պէտք է սակաւ առ սակաւ անհետանային կամ ժողովրդի յիշողութեան մէջ այլալեւին ծագող գրականութեան ազդեցութեան ներկայ:

Նշյն կարգի զըրջների շարքն է դասելու հայ նախաբարների տրոջմական աւանդութիւն-

1 Mohl, Le livre des rois, Préface, V.

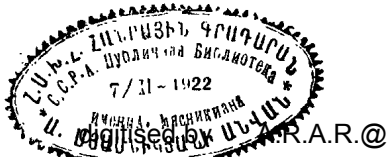
ներն, որոնք կարող էին ոչ պակաս թանգազգին նիւթ ծառայել երկրի պատմութեան համար, թէպէտ եւ խորհնացու բոլոր համակրանքն՝ իցե անձնական պատճառներով՝ Բագարտունեաց ցեղի վերջ եւ կնիդունացած՝ Նախարարների՝ հայ ազգի նախնի եւ օրինաւոր պետերի՝ գործքերը դեռ հնուան պէտք է տնդական աւանդութեանց բովանդակութիւն կազմէին: Ազգայնութեան գաղափարը, որ Արշակունեաց հարստութեան հաստատուելուց եւ քրիստոնէութեան տարածելուց յետոյ պէտք է զգալի հարւած տար այս տոհմական զըոյցներին, չէր կարող միանգամայն բնացինը առնել նոցա, ինչպէս անգոր եղաւ Արշակունեաց թագաւորների ճիգը՝ ջլատել հայ նախարարների աւանդական հեղինակութիւնն իրողորդի մէջ:

Խորհնացու բանաւոր ազգիւնների նկատմամբ ամենանշանաւոր գերը վերագրելու է վիպասաններին կամ զուսաններին, որոց գլխաւոր կենդրոնն մեր պատմիչը Գողթն գաւառը կ'անւանէ: Մինչեւ այժմ՝ «աշուղները» արեւելքում ժողովրդի համակրանքն կը վայելեն. շըջելով իրանց եօթնաւար «սագի» հետ գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք սպրուառ հայթայթելու կենաքի, նորա աշխարհակայեցողութեան ըսնաստեղծական արտայայտիչք կը հանդիսանան: Հայ աշուղը բացի սիրահարական երգերից, առակներից եւ այլն գիտէ բազմաթիւ հեքեմաներ, որոց թուում պատուաւոր սեղ կը բնանն պարսից եւ թուրք պատմական զըոյցներ: Բնական է, որ հնումն հայ գուսանի նիւթը ազգային աւանդութիւններից պէտք է բաղկանար, երբ դեռ կանգուն էին թագաւորների պերճարքունիք, երբ հայ իշխանների անառիկ ամրոցները դեռ չէին խնարհուել օտար լծի տակ, երբ Հայը իւր հայրութեամբ կը պարծենար: Միջնադարեան արուբազուների, ռուսաց ճօճաների ծրագրում միշտ անպակաս էին պատմական երգեր. Հելլենք կոյր Հովնոսի անձնաորութեան մէջ ձուլած եւ ժողովրդական գուսանների ընդհանուր սիպլը, որ այս ազգի հարուստ բանաստեղծական ոգու հարազատ ծնունդն կը հանդիսանար: Որ ազգը չէ ունեցել իւր վէպերը, իւր վիպասանները, խորհնացու բազմաթիւ յիշատակութիւններից՝ «բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեաց ի նուագս բամբուսն եւ յերգս ցոցոց եւ պարուց զայստիկ սանն յիշատակք» (Ա, 2), «թուրեանցն երգք, զոր պահեցին սիրտեօրով, որպէս լսեմ,

մարգիկ զկողմանն գինաւէտ զաւառին Գողթնան (Ա, 1), «զայս երգելով ոմանց բամբուսմբք, լուսք իւկ կականջըք մերովք» (Ա, 1ա), վկայեն եւ «Հայոց երգն վիպասանաց (Բ, խը), «Արտաշախի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթնան (Բ, խթ), «Չայս սեղի (զԱրտաշեսէ) առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց սանն... Դոյնպէս զհարսանեացն (Արտաշախի) առասպելալ երգեն, այսպէս ստելով» (Բ, ծ), «եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին սանն այսպէս, Չամանէ (զԱրտաւազդայ) առասպելաբանն այսպէս, (Բ, կա), ակներեւ է, որ մեր պատմագիրը հասկացել է գնահատել ժամանակակից գուսանների երգերը, որոց վիպութեանն նա ստեղծ կը գրեմ՝ մերթ իւր նիւթի պակասը լացնելու, մերթ իւր իբր թէ գրաւոր ազգիւրի սուուգութիւնն հաստատուելու համար:

Ոչ պակաս գրաւած են խորհնացու ռաշադրութիւննաւ ժողովրդի մէջ շըջող առասպելները, պատմաների ըստ իւրեանց՝ յեթէ ժամանակակից՝ «աշուղները» ըստ իւրեանց արհեստի վիպական նիւթի բանաստեղծական մշակողներն են, գիւղի ծեփերը համաձայն իրանց յիշուութեան կարողութեան, ձգտման եւ ձիրքին՝ ժողովրդական զըոյցները պատահական աւանդողներն կը հանդիսանան: Մինչդեռ հայ աշուղի ծրագիրը ներկայումս ըստ մեծի մասին օտարազգի «հեքեմաներից» կը բաղկանայ, գիւղացի «ասողը» (լինի նա հողագործ, սպիրիչ կամ երկաթագործ) իւր յիշուութեան մէջ կը պահէ իւր հօրից, իւր պապից, իւր ժամանակի յայտնի պատմողից լրած զըոյցներն՝ «հայ փահելաններին, մասին Դաւիթ Սասունացու, Մհերի, Չէնով Եօվանի, Գարոն Ասողիկի, Վարսիկ Վարդանի եւ այլ գիւցազների մասին ցարք ժողովրդի մէջ սպորող աւանդութիւններն անշուշտ մի ժամանակ հարուստ վիպական բանահիւսութեան ողորմելի բեկորներն պէտք է համարել: Ռուսաց ժողովրդի «ասողները» (сказатели) ներկայումս զարմանալի օրինակ կարող են ծառայել, աւանդելով Եղիսը գիւցազնի, Եօվան-

1 «Մեզիք հին սուցեալ զըսք» (Ա, Ժ), «աշխարհին մերոյ առասպելք զըսքեմահիւսութեան Աօրին արդարացուցանեն» (Ա, Ժ), «Թողում զառասպելացն բազաղանս որ ի Հուր զամակերտն պատմին» (Բ, է), «Էր (զԱլքը) զըսքէ պատմն յեթև» (Բ, Ե), «եւ ունին զըսք յազգոս նորս (երուսեղայ) այսպէս» (Բ, լէ), «բայց սանն չընդունածք» (Բ, խը) «Արգարանալ թուի առասպելն, որ սահ ի մէջ գեղիկաց» (Ա, Ժբ), «Չուրցեն զամանէ (զԱրտաւազդայ) եւ պատուաւոր» (Բ, կա) «Չուրեկ առասպելն սանն» (Բ, կա)

նէս Գոռոզի, Սիբիրիոյ նուաճման մասին հազարաւոր տողերից բաղկացած երգեր: Լեորոգոսի, Լիբիոսի պատմութիւնները, ինչպէս վերեւում մեզ հասնողները, ըստ նոցա խոստովանութեան հիմնած են շատ անգամ ժողովրդական զրոյցների վերայ: Արեւելքում շրջող բազմաթիւ զրոյցները հին կտակարանի գործող անձանց, գրիտտոսի, նորա աւարեալների, աւետարանիչների, զանազան սրբոց մասին կենդանի ապացոյց են, որ նոյն իսկ գրականութեան տարածուից յետոյ բանաւոր աւանդութիւնները կը շարունակեն դեռ աճել եւ զարգանալ ժողովրդի մէջ: Բնական է, որ Խորենացին հարկ է զգացել ու զննել «պատաւանց զրոյցներին», որոնք առատ աղբիւրներ կը ծառայէին նորա պատմութեան պակասաւոր էջերի համար:

Ի նկատի է առնելու մի վերին աստիճանի հետաքրքիր, բոլոր ազգերին յատուկ երեւոյթ, որ մեր ժողովուրդը կը սիրէ շատ անգամ իւրացնել եւ ըստ իւր ճաշակի եւ հասկացողութեան մշակել օտարազգի առասպելներ, նոյն իսկ Նայայցնել նոցա, ինչպէս մենք մեր ժողովրդական վեպում դէպք ունեցանք ստուգելու: Էյ յ ժողովրդի մէջ Խորենացու ժամանակ պէտք է ապրէր ոչ միայն Պարսից, այլ եւ հորեւան արեւելեան ազգերի զիւցազանց համաւրը, որ հեշտիւ կարող էր ազգային հերոսների վերայ անցնել:

Ահաւասիկ որչափ լայն ասպարէզ կը բացէր Խորենացու առջեւ՝ իւր հնագոյն նախնեաց յիշատակը արձանագրելու համար: Այլ խնդիր է, թէ ինչ շախիճ եւ ինչ կերպ է ինքն պատմագիրը մշակել այս բանաւոր նիւթը, ինչ կնիք է թողել նորա անձնաւորութիւնն անգիր աւանդութեանց վերայ. հարիւրաւոր դարերի հեռաւորութեան վերայ հազիւ թէ ժամանակակից քննադատը Ննարակութիւն ունենայ շատ զեպքերում՝ գտակել միմեանցից ժողովրդի եւ պատմագրի խմբագրական զրոյցը՝ օտար եւ ազգային առասպելների նկատմամբ: Թամնայն զէպս Խորենացին, իբրեւ ուսեալ հոգեւորական, պէտք է քաջ ըմբռնէր, որ «անգիր զրոյցների» վերայ հիմնած մի ազգի հեռուոր անցեալի պատմութիւնն չէր կարող հեղինակութիւն վայելել ոչ ներկայ եւ ոչ ապագայ սերունդների մէջ. սորանով մեզ պարզուում է նորա բուն ձգտումը՝ առանձին արժէք եւ նշանակութիւն չնորհել իւր երկին «նիւուէի արբուների

1 Յետ իմ «Էյ յ ժողովրդական զիգօգնական վեպ», Ղ իննուս, 1902:

զիւանի» մէջ պահած մի ինչ որ մասերի հեղինակութեամբ. պարզ է, թէ ինչու նա «զոմն Ասորի Մար Աբաս Կասիանայ, այր ուշիմ՝ եւ վարժ քաղցրացի», որ կ'ապրէր քրիստոնեացի դարերում, կը ստիպէ դեռ Վալարշակի օրերով (!) Նիւուէ (!) գնալ՝ «զմերոյ ազգիս միայն զպատմութիւնն հաւաստի», հանելու համար. պարզ է նաեւ, թէ ինչու նա Մծբինի արձանագրութեան բովանդակութիւնը (որ ծանօթ էր իւր նախորդ Անանուին), հռչակաւոր «մասնների» միայն «մասն ինչ» կը համարէ, որպէս զի իւր պատմութեան մանրամասնութիւնն զարմանք չյարուցանէ իւր ժամանակակիցների մէջ: Պարզ է վերջապէս, թէ ինչու պատմագիրը միւս կողմից կարիք կը զգայ տեղ տեղ արգարացը իւր pseudo-նիւուէական մասերի առասպելները հայ ժողովրդի «անգիր զրոյցներով», որոնք հազիւ թէ Մար Աբասի պատմութեան նիւթ կը կազմէին:

Բայց եւ «նիւուէի մասերի», հռչակը բաւական չէր հանդիսանալ՝ հայ ազգի առաջին զիւցազաններին խորը պատկառանք ներշնչելու համար. ժամանակի պահանջին եւ ճաշակին համաձայն Խորենացին աշխատել է սերտ հանգոյցով կապել «Էպիպանեան, յեղը Աստուածաշնչի հանրածանօթ նահապետների տոհմի հետ, մկրտել նոցա մի սրբազան առաջնի մէջ, որպէս զի աւելի վեհ է ազնիւ հանդիսանայ ազգի օրօրոցը: Այս կապը այն աստիճան արեւտական է եւ պատմագրի ճիգը այնչափ ակներեւ, որ ոչ մի «անգիր զրոյցներով» կարելի չէ նորան արգարացնել:

(Էրուստիսի.) A. ՆԱՍԱԹԵՆՍԵ

ՊՅՏՐԱՆ ԵՂՈՒԿԱԳՈՍ ՍԻՆՆՈՍ
(Էրուստիսի-ի-ն-ն-ն-ն)

«Գիրք թղթոցի, նամակներէն տեսանք զՊետրոս միայն 555ին ի Գուլն Ներսէս Բ. կն խմբուած ժողովոյն մէջ: Իսկ 551—2ի ժողովոյն նկատմամբ վաւերական ժամանակակից աղբիւրներէ անդեկութիւնն չունինք: Եեսեադարեան մատենագիրը, սկսեալ Յովհաննէս Զ. Պատմաբանէն (թ զար) մինչեւ Օրպէլեան առ հասարակ Մովսէս Բ. ին կ'ընծայեն այս ժողովն: Միայն Յովհ. Խմատաւորի անուամբ մկրտեալ Գնանդակերով շարժաղովոյն պատմութեան մէջ՝

1 «Գիրք Թղթոց», էջ 220—223: